

Зінченко О.В.

БОРОТЬБА Б.М. ЧИЧЕРІНА ПРОТИ КРІПАЦТВА В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Радянські історики, перебуваючи під тиском ленінських настанов про безсуперечну реакційність лібералізму та про скасування кріпацтва як побічного продукту революційної боротьби, замовчували або ж перекручували роль Б.М. Чичеріна у підготовці селянської реформи 1861 р. та визначенні її змісту. Це потребує, наш погляд, узагальненого висвітлення позицій радянських дослідників зазначеного питання, спроба якого й здійснюється в даній статті.

В радянській історіографії це питання було порушено лише в 30-ті роки І. Морозовим у статті "Актовый материал на службе помещичье-буржуазной историографии" [9]. Автор підкреслював провідну роль Б. М. Чичеріна у формуванні шляхетської ідеології та програми вирішення селянського питання [9, с. 130-133, 138]. Одночасно І. Морозов звинувачував Б.М. Чичеріна у визнанні ним "царської монархії у якості єдиної керівної сили у здійсненні селянської реформи" [9, с. 135]. Відповідно ж до ленінських настанов така позиція вважалась контрреволюційною і безумовно реакційною.

І. Морозов вбачав реакційність позицій Б.М. Чичеріна і в його прагненні зруйнувати общину ніби то з метою перетворення сільських трударів на куркулів. "Звідсіля – політика ліквідації общинного землеволодіння, – підкреслював автор, – ставка на індивідуальне куркульське господарство, яка місцями прямо передбачала практику столипінщини" [9, с. 140]. Отже, І.Морозов визнавав провідну роль Б.М. Чичеріна в ідейно-теоретичній підготовці як скасування кріпосного права, так і ліквідації його пережитків в процесі столипінської аграрної реформи. Пізніш з оцінками І. Морозова погоджувались С.М. Рубінштейн [11, с. 412-418], Г.Б. Кізелъштейн [6, с. 429,438], В.І. Астахов [1, с. 430], С.М. Каштанов [5, с. 319].

В "Историографии истории СССР" під редакцією В.Є. Іллерицького за 1971 р. говорилося, що висунута Б.М. Чичеріним "теорія закріпачення та розкріпачення станів, яку було сформульовано напередодні селянської реформи 1861 р., виявилась засобом здійснення прийдешнього "звільнення" селян "зверху" в інтересах панівних класів" [4, с. 258]. Автори книги відмічали чичерінське тлумачення походження та сутності російської сільської общини. "Абсолютиській державі, – дорікали вони вченому, – Чичерін приписував навіть створення общин в Росії з фіскальною метою. Община, за його думкою, замінила собою в XVII-XVIII століттях вотчинну, яка ще раніш прийшла на зміну общині родовій" [4, с. 258]. Історіограф О.М. Цамуталі вже не висував звинувачень проти Б.М. Чичеріна. Він писав у 1977 р., що обгрунтовані Б.М. Чичеріним у статтях "Современные задачи русской жизни" та "О крепостном состоянии" вимоги скасування кріпосного права виявились важливим пунктом його програми лібералізації Росії [13, с. 144].

Радянські історики не відступали у цьому питанні від сформульованих історіографами оцінок позицій Б.М. Чичеріна. Так, М.О. Цаголов в монографії "Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права" за 1956 р. підкреслював програмне значення статей вченого "О французских крестьянах" та "О настоящем и будущем положении помещичьих крестьян" у підготовці реформи 1861 р. Одночасно дослідник безпідставно звинувачував Б.М.Чичеріна в тому, що він боровся виключно за економічні інтереси дворянства" [12, с. 261, 265-266]. М.О. Цаголов підкреслював, що Б.М. Чичеріна "цікавить на те, як розвиватиметься господарство звільненого селянина, а як продовжуватиме господарювати поміщик в нових умовах" [12, с. 270]. Автор доповнював, що Б.М. Чичерін ладен селянське господарство "віддати на потік та грабунок", "прагнув загнати селянство під ярмо поміщика та куркуля" [12, с. 269, 288, 440].

Прагнення М.О. Цаголова обгудити "реакціонера" приводило його до спростування власних тверджень. Так, дослідник писав, що "Чичерін не вимагає обезземелення селян, більш того, він обстоює наділення селян землею" і водночас говорить протилежне: "Поміж Чичеріним і прихильниками безземельного звільнення не існувало принципових розбіжностей" [12, с. 265-266]. Такий же підхід до справи М.О. Цаголов демонстрував і стосовно викупу селянами особистої свободи. "Чичерін проголошував, що він проти викупу особи кріпака, – писав дослідник і відразу ж констатував: "Чичерін захищає викуп не тільки землі, але й особи кріпака" [12, с. 272, 274]. Автор монографії зображав Б.М. Чичеріна безумовним ворогом селянських інтересів, підкреслював, що він виступає проти селянського господарства" [12, с. 271. 286, 288]. М.О. Цаголов зазначав також, що "Чичерін виступає проти розширення селянського землеволодіння", "рішуче відмітає всіляку думку про розширення селянського землеволодіння", "бажає його укоротити, а шляхетське землеволодіння розширити" [12, с. 254, 280, 287].

Вельми тенденційно М.О. Цаголов оцінював і боротьбу Б.М. Чичеріна за ліквідацію сільської общини. Він вірно зазначав, що Б.М. Чичерін і після 1861 р. , " в іншу історичну епоху висунув проблему общини на авансцену..., на перший план..., він ні на хвилику не залишав своїх антиобщинних позицій" і "проти общини спрямовує головний удар" [12, с. 284, 282]. Автор визнавав антифеодальну, антикріпосницьку спрямованість чичерінської антиобщинної концепції. " Чичерін вірно вважає, – писав він, – що общинна форма землеволодіння не відповідає новим буржуазним стосункам, до яких втягувалось селянства" [12, с. 282]. М.О. Цаголов погоджувався і з тим, що Б.М. Чичерін вбачав в антиобщинному землеволодінні наймогутніше гальмо, "головне зло", "головний камінь спотикання на шляху економічного розвитку країни" [12, с. 284]. "Говорячи про причини, що стримують розвиток виробничих сил, – продовжував свою думку автор, – він пише, що сюди насамперед входить общинне володіння", що для піднесення селянського

господарства єдиним розумним заходом було б завершення звільнення російського селянства звільненням його від общини та кругової поруки" [12, с. 282].

Але й тут М.О. Цаголов вбачав реакційність позицій вченого. За його висловом, Чичерін обстоював необхідність ліквідації общини, знаходячи у цьому "єдиний клапан, відкриття якого здатне сприяти збереженню поміщицького землеволодіння в умовах зростаючої класової боротьби" [12, с. 289]. Дослідник доходив висновку про прагнення Б.М. Чичеріна створити соціальну опору для існуючого ладу у боротьбі проти революційних потрясінь в особі класу дрібних землевласників. Він прямо говорив, що "для Чичеріна такою соціальною опорою могло виявитись зростаюче на селі куркульство" [12, с. 289]. "А тому, – підкреслював дослідник, – антиобщинну програму Чичеріна необхідно визнати реакційною" [12, с. 289].

У 1962 р. М.С. Баграмян в статті "Помещичьи проекты освобождения крестьян" відносив "Записку" Б.М. Чичеріна до переліку "найвизначніших ліберальних проектів" і підкреслював, що в ній "необхідність скасування кріпосного права" мотивувалась "особливо переконливо" [2, с. 21]. Про широку популярність цієї "записки" Б.М. Чичеріна "серед правлячих кіл Петербурга" згадував в статті "Крымская война и революционная ситуация" І.В. Бестужев [3, с. 205]. Це підтверджувало важливу роль Б.М. Чичеріна в підготовці реформи та його вплив на визначення характеру останньої.

Автор монографії "От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50-60-х годов XIX в.", яка вийшла з друку в 1972 р., В.О. Китаєв відносив Б.М. Чичеріна до найдалекоглядніших ідеологів шляхетства, які "прекрасно усвідомлювали економічну неспроможність уярмленої праці" [7, с. 169]. Він писав, що "програмним виступом "Атенею" з селянського питання виявилась стаття Чичеріна "О настоящем и будущем положении помещичьих крестьян". В.О. Китаєв зазначав, що Б.М. Чичерін вказував в ній на цілу низку причин неспроможності кріпацької праці, виступав проти общини, а його статті про неї викликали "полеміку про общинне землеволодіння" [7, с. 175-179, 188].

В.О. Китаєв, як і М.О. Цаголов, писав про неспроможність антиобщинної концепції Б.М. Чичеріна. "Чичерін обстоював руйнування селянської общини, - підкреслював автор, – демонструючи тим самим велику вірність буржуазній ідеї економічної свободи" [7, с. 200]. Економічний лібералізм Чичеріна дослідник називав "політично зашкарублюю апологетикою чиновницького абсолютизму та розділу станів" [7, с. 200]. В.О. Китаєв фактично заперечував антикріпосницьку сутність позиції вченого у боротьбі проти феодального рабства. "Головним у прийдешній реформі було для Чичеріна не дійсне звільнення селянства, – констатував він, – а збереження і поступовий, по можливості якомога найменш болісний перехід шляхетського землеробства на рейки капіталістичного господарювання..., зміцнити панівне положення поміщицьких латифундій в економіці Росії та відтягти на невизначений час закінчення перехідного періоду" [7, с. 179].

В 70-ті роки мимохідь згадували Б.М. Чичеріна у зв'язку з порушеною нами проблемою Ш.М. Левін [8] та В.М. Розенталь [10]. Перший з них зазначав, що в статті "О крепостном состоянии" "Чичерін обгрунтовував необхідність терміново розпочати вирішення питання про кріпосне право, що складає установу аморальну, шкідливу для держави і для матеріального добробуту народу". Автор говорив і про те, що "Чичерін нетвердо тримався думки про необхідність залишити селянам існуючий наділ" [8, с. 366-367]. В.М. Розенталь дотримувався протилежної думки. "В статтях "О крепостном состоянии" в Росії, – писав він. – різкіш ніж в Записці К.Д. Кавеліна, підкреслювалась політична доцільність звільнення селян з землею. Чичерін обгрунтував необхідність створення в Росії класу дрібних земельних власників, що складують тверду та надійну опору урядові" [10, с. 238].

Таким чином, радянські історики визнавали провідну роль Б.М. Чичеріна в ідейно-теоретичній підготовці селянської реформи 1861 р. Однак, перебуваючи під впливом ленінської настанови про лібералізм, дослідники супроводжували свої оцінки позицій вченого безпідставними звинуваченнями в монархічності та реакційності.

Література:

1. Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии. – Харьков: ХГУ, 1965.
2. Баграмян И. С. Помещичьи проекты освобождения крестьян // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М.: Наука, 1962. – С. 18-39.
3. Бестужев И.В. Крымская война и революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М.: АН СССР, 1963. – С. 189–230.
4. Историография истории СССР. Под ред. В.Е. Иллерицкого. – М.: Высшая школа, 1971.
5. Каштанов С.М. К историографии крепостного права в России // История и историография истории СССР. – М.: Наука, 1965. – С. 270–332.
6. Кизельштейн Г.Б. К эволюции историко-политических взглядов Б.Н. Чичерина // История и историки. – М.: Наука, 1965. – С. 429-439.
7. Китаев В.А. От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50–60-х годов XIX в. – М.: Мысль, 1972.
8. Левин Ш.М. Очерки по истории русской общественной мысли. Вторая половина XIX – начало XX в. – Л.: Наука, 1974.

9. Морозов И. Актовый материал на службе помещичье-буржуазной историографии // Проблемы источниковедения. – М.: Соцэкгиз, 1933. – С. 130–162.
10. Розенталь В.Н. Русский либерал 50-х годов XIX в. (Общественно-политические взгляды К.Д. Кавелина в 50- начале 60-х годов XIX в.) // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М.: АН СССР, 1974. – С. 224–256.
11. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М.: Госполитиздат, 1941.
12. Цаголов Н.А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. – М.: Госполитиздат, 1956.
13. Цамутали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX в. – Л.: Наука, 1977.